

DE MAN DIE IN DE PUT SPRONG

Herman Langeveld

De man die in de
put sprong

Willem Schermerhorn, 1894-1977

Boom Amsterdam

Het onderzoek voor dit boek is verricht met financiële steun van
de Stichting Democratie en Media.

© 2014 Herman Langeveld

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Afbeelding omslag: Willem Schermerhorn, 1945
Omslagontwerp: Bart van den Tooren
Zetwerk: Zeno Carpentier Alting

ISBN 9789089532770
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

INLEIDING 11

PROLOOG 17

DEEL 1 LEER- EN HOGLERAARSJAREN 21

1. AFKOMST, JEUGD EN STUDIE, 1894-1918 23

Voorouders en ouders 23

Jeugd 29

Student te Delft 34

De Delftsche Studentenbond 35

Een geïsoleerde studiegenoot en een spraakmakende hoogleraar 37

De Vrijzinnig-Christelijke Studentenbond 40

2. BOUWER VAN EEN GEODETISCH IMPERIUM, 1918-1940 47

Assistent aan de TH én ondernemer, 1918-1926 48

Een nieuwe geodetische hoogleraar 55

Het systeem-Schermerhorn 60

De geodetische wereld in de jaren dertig 63

Willem Schermerhorn en Felix Vening Meinesz 66

De voltooiing van het Delftse geodetische imperium 71

- 3. LUCHTKARTERING, 1920-1940**
'DE MOOISTE JAREN VAN MIJN LEVEN' 75
Adviseur van de KLM 77
Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw 78
De luchtkartering van Nieuw-Guinea 80
Naar Babo 83
Ook nog naar China? 89
Vier weken op Java 91
Huwelijksproblemen? 93
Opnieuw naar Java en naar Australisch Nieuw-Guinea 97

- 4. GEËNGAGEERD INTELLECTUEEL, 1925-1940** 103
Politieke oriëntatie 107
Duits en Nederlands nationaal-socialisme 108
Eenheid door Democratie 111
Voorzitter van EDD 113
Landbouw en Maatschappij 117
Zonen van hetzelfde huis 120
Dirk verdwijnt 124
Willem bezoekt Moskou 126

DEEL 2 OORLOGSJAREN 129

- 5. HOOGLERAAR IN BEZETTINGSTIJD, MEI 1940-MEI 1942** 131
De TH in de eerste bezettingsjaren 133
Het Grootburgercomité 138
De Topografische Dienst 143
- 6. GIJZELAAR IN SINT-MICHIELSGESTEL** 147
Leider van de gijzelaars 148
Politieke en religieuze vernieuwing 157
Voortgaande bemoeienis van en met de TH 165
- 7. ONDERGEDOKEN IN AMSTERDAM, JANUARI 1943 - MEI 1945** 173
Studenten- en hooglerarenverzet 173
Je Maintiendrai 177
Het drama van Houtlust 183
Contacten in de top van de illegaliteit 185

DEEL 3 REGERINGSJAAR 193

8. DE FORMATIE VAN HET KABINET-SCHERMERHORN-DREES 195

De Londense achtergrond 195

De aanwijzing van twee formateurs 200

Partijen en personen 205

Beëdiging, presentatie en reacties 211

9. MINISTER-PRESIDENT 217

De relatie tot koningin Wilhelmina 219

Het personeel van Algemene Oorlogvoering 222

De Regeringsvoorlichtingsdienst en de 'Praatjes op de Brug' 223

De affaire-Arnold Meijer en Koos Vorrink 229

10. BIJZONDERE RECHTSPLEGING EN ZUIVERING 237

Musserts doodvonnis en zijn executie 239

Het driemanschap van de Nederlandse Unie 248

De zuivering van H.M. Hirschfeld 259

11. PARTIJPOLITIEKE VERNIEUWING 265

Katholieken voor de keuze 269

Steun voor de NVB vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk 273

De katholieke NVB'ers gaan hun eigen weg 276

Studiecommissie politieke partijen 280

12. NEDERLANDS-INDIË – NEDERLAND – INDONESIA 287

Twee ingenieurs 290

Van Mook spreekt toch met Soekarno 293

De besprekingen te Londen van eind december 1945 297

Kritiek op het regeringsbeleid 304

13. DE CONFERENTIE OP DE HOGE VELUWE 309

Vorbereidend overleg 310

Sint-Hubertus 313

De discussie over de resultaten 317

14. DE VERKIEZINGEN VAN 1946 323

De campagne 328

De uitslag 336

De discussie over de verkiezingsnederlaag 338

- 15. SCHERMERHORN ALS SLUITPOST:
DE KABINETSFORMATIE VAN 1946** 345
Drees laat Schermerhorn vallen 346
Steeds verder buitenspel 348
Minister, Commissaris-Generaal of helemaal niets? 357

DEEL 4 TROPENJAAR 363

- 16. HET AKKOORD VAN LINGGADJATI** 365
Batavia: Paleis Rijswijk 370
De samenwerking in de Commissie-Generaal 371
Willem Schermerhorn en Soetan Sjahrir 373
De wapenstilstandsovereenkomst 374
De verhouding tot minister Jonkman 377
Naar een politieke overeenkomst 378
*Het incident op de rede van Cheribon en de totstandkoming
van het akkoord* 381

- 17. TERUG IN NEDERLAND** 387
In ongenade 388
Het begin van de aankleding 391
De aankleding voltooid 394
Een nieuwe taak voor de Commissie-Generaal? 397
Het contact met Drees 399

- 18. DE MOEIZAME ONDERTEKENING VAN HET AKKOORD** 401
Het dagboek 402
De hervatting van de besprekingen 404
Uitbreiding van de Commissie-Generaal 405
De besprekingen voortgezet 410
Wreedheden van het Nederlandse leger 413
De methode-Van Poll komt bovendien 415
Sanders zorgt voor een uitweg 419
Het akkoord ondertekend 421

- 19. ONDERTEKENING BRENGT GEEN OPLOSSING** 425
Botsing met Van Heuven Goedhart 426
Romme gouverneur-generaal? 428
Mevrouw Schermerhorn 431

Ambivalentie 434

Beel en Jonkman in Batavia 437

Opnieuw naar Nederland 441

20. ZES FATALE WEKEN 447

Het antwoord van de Republiek 447

De Republiek lijkt in te binden 451

De Commissie-Generaal goeddeels uitgeschakeld 453

De Verenigde Staten voorkomen een oorlog 456

Een adempauze 458

Opnieuw stelt een republikeins antwoord teleur 461

Geeft de Republiek toch toe? 464

De zaak loopt stuk 467

21. UITGERANGEERD 473

Sanders stapt op 474

Voorgoed terug naar Nederland 478

Naar New York? 480

Het congres van de Partij van de Arbeid 482

Ook Bab Schermerhorn kan naar huis 485

Toch nog een opmars naar Djocja? 486

Het einde van de Commissie-Generaal 488

Terugblik op het Tropenjaar 490

DEEL 5 OVERGANGSJAREN EN NADAGEN 497

22. OVERGANGSJAREN, 1947-1951 499

De Werkplaats van Kees Boeke 503

De Kamerverkiezingen van 1948: Drees enige lijsttrekker? 507

De verkiezingsuitslag 512

De kabinetsformatie 514

De tweede militaire actie 516

Commissaris van de koningin in Drenthe? 523

23. POLITIEKE NADAGEN, 1951-1977 525

Het International Training Centre (ITC) 525

De eredoctoraten 530

Indonesië en Nieuw-Guinea 531

De publicatie van het dagboek 534

Lid van de Eerste Kamer 537
Nieuw Links in de Partij van de Arbeid 541
Levens einde 545

EPILOOG 547

DANKWOORD 555

NOTEN 557

AFKORTINGEN 605

BRONNEN EN LITERATUUR 609

REGISTER 617

INLEIDING

Op 27 mei 1945, zo'n drie weken na de bevrijding van het Westen van Nederland, werden Willem Schermerhorn en Willem Drees ontboden op 'Anneville', het buiten bij Breda waar koningin Wilhelmina verblijf hield. De poging van de beide mannen om daar nog diezelfde dag aan te komen mislukte, doordat er 's avonds geen plaats was op de veerpont bij Moerdijk. Maar de volgende dag lukte het wel. Het werd dus maandag 28 mei voordat de vorstin met Schermerhorn en Drees kon overleggen, 's ochtends met hen gezamenlijk, 's middags eerst met Drees alleen en daarna met Schermerhorn alleen. Het moet in dit laatste gesprek zijn geweest dat Wilhelmina Schermerhorn vroeg of hij bereid was, samen met Drees, de formatie van een kabinet op zich te nemen. Schermerhorn gaf een verrassend antwoord: 'Majesteit, wie in deze put springt, is een verloren mens.' De koningin antwoordde: 'Vindt U dan dat ik eerst een ander moet vragen?', waarop Schermerhorn zei dat dit nu ook weer niet zijn bedoeling was. Daarmee was de zaak beslist: Schermerhorn zou samen met Drees, die al eerder met deze constructie akkoord was gegaan, de formatie van een kabinet ter hand nemen.¹

Vóór mei 1940 had Willem Drees een lange politieke loopbaan afgelegd, die in de zomer van 1939 uitgemond was in het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Bij Willem Schermerhorn lag dat volstrekt anders: tot aan de Duitse bezetting had hij geen enkel politiek mandaat vervuld. Sinds 1926 was hij hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft, van waaruit hij vooral als pionier op het gebied van de luchtkartering een glanzende weten-

schappelijke reputatie had opgebouwd. Niets wees er in die jaren op dat hij geroepen zou worden om politieke leiding aan het land te geven, en dus dringt de vraag zich op welke ontwikkelingen zich in de bezettingsjaren rond zijn persoon hebben voorgedaan die eind mei 1945 tot zijn verrassende aanwijzing tot kabinetsformateur hebben geleid.

Logisch hierop aansluitend kan de vraag gesteld worden hoe deze nieuweling in de politiek het er als regeringsleider afgebracht heeft – in onderling overleg hadden Drees en Schermerhorn besloten dat Schermerhorn minister-president, en Drees vice-minister-president zou worden. De vraag krijgt een bijzondere pregnantie tegen de achtergrond van de enorme problemen waarmee het kabinet-Schermerhorn-Drees werd geconfronteerd: het land lag in puin en was door de bezetter leeggerooft, de economie was nagenoeg tot stilstand gekomen, het Westen van het land had een verschrikkelijke hongervinter achter de rug, de Joodse bevolkingsgroep was voor het grootste deel weggevoerd en vermoord, het aantal politieke gevangenen waarvoor geen adequaat onderkomen gevonden kon worden, bedroeg meer dan 100.000 en na de Japanse nederlaag in augustus 1945 openbaarde zich in Indonesië een alles en iedereen meeslepend streven naar onafhankelijkheid, dat de regering voor volstrekt onvoorziene vraagstukken plaatste.

De zojuist genoemde vragen betekenden dat in het plan dat ik ontwikkelde voor een biografie van Willen Schermerhorn het regeringsjaar bijzondere aandacht zou krijgen. Uiteraard zou het niet om een geïsoleerde behandeling van dat ene jaar moeten gaan: de aanloop daartoe, gelegen in Schermerhorns lotgevallen tijdens de Duitse bezetting, en het vervolg daarop in de vorm van het jaar dat Schermerhorn als voorzitter van de Commissie-Generaal voor Indonesië in Batavia doorbracht, dienden eveneens een prominente plaats te krijgen.

Zo kristalliseerden zich geleidelijk de contouren uit van het plan voor een levensverhaal van Schermerhorn, waarvan een periode van ongeveer tien jaar, van 1938 tot 1947, de kern zou vormen. Begin- en eindjaar werden bepaald door zijn aanvaarding, in 1938, van het voorzitterschap van de Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie, waarmee Schermerhorn zich voor het eerst op politiek terrein begaf, en door zijn ontslag, in het najaar van 1947, als voorzitter van de Commissie-Generaal, dat het einde betekende van zijn vooraanstaande plaats in de Nederlandse politiek.

Het oorspronkelijke plan voor deze biografie voorzag, anders gezegd, in een politieke biografie van Willem Schermerhorn, dat wil zeggen een levensverhaal waarin een zwaar accent gelegd zou worden op

het 'politieke' deel van zijn leven, en de niet-politieke delen daarvan, de levensjaren van 1894 tot 1938 en de periode na 1947 tot zijn overlijden in 1977, uiteraard wel behandeling zouden krijgen, maar toch veel meer summier.² Met deze voornemens ben ik bij het doen van onderzoek voor en het schrijven van deze biografie van start gegaan.

Aan dit concept heb ik niet vastgehouden. Nadat ik mij intensief met de oorlogsperiode en met Schermerhorns regeringsjaar (1945-1946) had beziggehouden, had ik het gevoel toch onvoldoende greep op zijn persoon te krijgen. Ook realiseerde ik me wat mijn leermeester prof. A.Th. van Deursen ooit schreef in een recensie van een biografie die halverwege het leven van de hoofdpersoon begon: dat de lezer wil weten hoe uit het kind de adolescent en uit de adolescent de volgroeide man is voortgekomen. 'Een biograaf kan niet instappen bij het veertigste levensjaar.'³ Ik moest me, besepte ik, intensiever met Schermerhorns leven vóór 1940 bezighouden dan ik van plan was geweest. Tot dat jaar had het zwaartepunt van zijn leven gelegen bij zijn werk als hoogleraar in de geodetische vakken aan de TH Delft. Ik zou dus veel dieper moeten ingaan op Schermerhorn als landmeetkundige dan ik eerder van plan geweest was.

De nieuwe opzet heeft geresulteerd in een eerste deel van deze biografie, lopend tot 1940, waarvan de kern gevormd wordt door twee hoofdstukken over Schermerhorn als hoogleraar en als pionier op het gebied van de luchtkartering. Daarop volgt een wat korter tweede deel over de oorlogsjaren. Het derde deel, over het regeringsjaar, is met acht hoofdstukken nog altijd het omvangrijkste. Het biedt geen chronologisch overzicht van Schermerhorns optreden tijdens dat jaar, maar zoomt in op een aantal belangrijke kwesties waarbij Schermerhorns eigen inbreng duidelijk waarneembaar is. Het vierde deel is gewijd aan Schermerhorns verblijf gedurende het jaar 1946-1947 in Batavia. Het schetst Schermerhorn als voorstander van een vreedzame dekolonisatie van Indonesië, wiens inspanningen op een mislukking uitliepen met de oorlog van Nederland tegen de Republiek Indonesia van juli 1947.⁴

Bij het vijfde en laatste deel van deze biografie, de jaren 1947 tot 1977 bestrijkend, ben ik wel bij mijn oorspronkelijke opzet gebleven. Dit betekent dat deze jaren in slechts twee hoofdstukken betrekkelijk summier worden behandeld. De gedachte daarachter is dat Schermerhorn in deze jaren politiek niet meer op de voorgrond trad, terwijl zijn bezigheden op wetenschappelijk terrein voornamelijk van bestuurlijke en organisatorische aard waren.

Over Schermerhorn is nog betrekkelijk weinig geschreven. Voor zijn rol in het openbare leven is het belangrijkste *Minister-President van Herrijzend Nederland. Prof. Dr. Ir. W. Schermerhorn*, dat kort na Schermerhorns overlijden in 1977 verscheen. De kern van dit boek wordt gevormd door de neerslag van een aantal interviews over zijn regeringsjaar, aan Schermerhorn afgenomen door de publicist dr. George Puchinger; ik heb er veel bijzonderheden aan kunnen ontleen. Ook bevat het, behalve een inleiding van Willem Drees, een artikel waarin prof. A.J. van der Wee Schermerhorns betekenis als vernieuwer van de landmeetkunde schetst.⁵

Nog bij het leven van de hoofdpersoon publiceerde de historicus Jan Pieter Janzen een interessant artikel over de politieke denkbeelden van Schermerhorn.⁶ Vrij recent, in 2007, verscheen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een belangwekkend artikel van Dick Mantel over het aftreden van Schermerhorn als minister-president in 1946.⁷ Van bijzondere betekenis zijn ook de lemmata die over Willem Schermerhorn zijn verschenen in twee grote biografische naslagwerken. De bijdrage van de hand van prof. Hermann von der Dunk is vooral van belang, omdat Schermerhorn deze tekst zelf heeft gecorrigeerd, waardoor het ten dele ook een zelfbeeld is.⁸ Het lemma van de hand van Mies Campfens ontleent zijn belang onder andere aan het feit dat zij gebruik heeft kunnen maken van de persoonlijke brieven van en aan Willem Schermerhorn die terechtgekomen zijn op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.⁹

Deze biografie is voor een belangrijk deel gebaseerd op uitgebreid onderzoek in het archief van Willem Schermerhorn, dat bewaard wordt in het Nationaal Archief in Den Haag. Een zeer belangrijke aanvulling hierop vormt de zojuist reeds genoemde collectie persoonlijke brieven van en aan Schermerhorn in het IISG. Ook heb ik onderzoek gedaan in tal van andere archieven – voor een overzicht daarvan mag ik verwijzen naar de bijlage achter in dit boek.

Van de gedrukte bronnen dienen er twee afzonderlijk vermeld te worden vanwege de bijzondere betekenis die ze voor de totstandkoming van dit boek hebben gehad. Van groot belang voor mijn schets van Schermerhorns rol in het Indonesië-beleid van zijn kabinet zijn geweest de eerste vier delen van de *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*. De zes daaropvolgende delen van deze serie hebben mij geholpen om Schermerhorns optreden als Commissaris-Generaal te Batavia in 1946-1947 in het juiste perspectief te plaatsen.¹⁰ In de tweede plaats gaat het om de uitgave door mr. dr.

C. Smit van het dagboek dat Schermerhorn als Commissaris-Generaal tussen eind september 1946 en begin oktober 1947 heeft bijgehouden.¹¹ Het in druk uitgegeven dagboek vormt als het ware de ruggengraat voor het beeld dat ik schets van Schermerhorns visie op de onderhandelingen met de Republiek Indonesia over een vreedzame dekolonisatie.

Mijn onderzoek in de bronnen (gedrukte en onuitgegeven) en de literatuur heb ik aangevuld met gesprekken met een aantal personen die Schermerhorn persoonlijk hebben gekend. Zonder anderen tekort te willen doen noem ik slechts een van hen: mevrouw L.C. van Dam-Schermerhorn, Willem Schermerhorns enige dochter, met wie ik tussen 2005 en 2010 een aantal gesprekken heb mogen voeren. Deze zijn van grote betekenis geweest voor mijn beeld van Schermerhorn als echtgenoot en vader, maar hebben ook tal van waardevolle bijzonderheden over diens wetenschappelijke en politieke leven opgeleverd.

Omdat hij op 28 mei 1945 de opdracht tot vorming van een kabinet heeft aanvaard, kan Schermerhorn getypeerd worden als de man die in de put sprong. De vraag die zich vervolgens opdringt is of Schermerhorn, politiek gesproken, in die put verdronken is. Is hij onder de last van het premierschap bezwaken? Of is misschien toch eerder zijn functie als voorzitter van de Commissie-Generaal voor Indonesië, gezien de mislukking van de vreedzame dekolonisatie waar hij opuit geweest is, de put geweest waarin hij verdwenen is?¹²